

MORILE DE HÂRTIE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SFÂRȘIT DE VEAC XVIII)

Ovidiu E. Moț¹

Abstract: The work deals with the paper mills in Walachia, during the 18th century, and the production of paper. Walachian rulers were interested in the production of paper necessary for their chancellery. The author has in view the mills of Fundeni, the one belonging to the Lazari brothers and the one at Ciorogârla.

Keywords: Paper production, paper mills, Middle Ages.

Pentru producția de hârtie autohtonă, în Țara Românească, informațiile sunt sărace și adesea derutante. Cu toate acestea, s-a putut creiona/demonstra cel puțin activitatea a două mori de hârtie, pentru o scurtă perioadă, în apropierea capitalei (din trei astfel de întreprinderi menționate de sursele primare și secundare).

În ambele situații, Moara de hârtie a fraților Lazari și Moara Mitropoliei de la Ciorogârla, filigranul este compus din stema Țării Românești și inițialele domnului – Al. Ips. V. V. și Al. MR. V.V., respectiv Alexandru Ipsilanti și Alexandru Moruzi. Ambele întreprinderi funcționează pentru o perioadă de mai puțin de un deceniu (cu momente de pauză explicabile prin înghețarea apei în lunile de iarnă, dificultatea aprovizionării cu materie primă etc.). Privind calitatea produsului, păstrat în tipăriurile lui Lazari și cele ale Mitropoliei, observăm că este vorba de o hârtie de calitate medie, obținută din pastă insuficient albită (fapt ce rezultă mai degrabă din preponderența cârpelor de cânepă folosite și din scurtarea procesului de „putrezire” a cârpelor, decât din calitatea apei utilizate). Desigur, calitatea hârtiei produse la moara lui Nicolae Lazari este superioară celei produse la Ciorogârla, tinzând să copieze modelul hârtiei de comerț venețiene².

Cronologic, cunoaștem următoarele mori în acest spațiu:

1. Moara de hârtie de la Fundeni, județul Ilfov (1768-1788)

Aceasta este cunoscută drept moara biv vel vistierului Dumitrașcu Racoviță, pe moșia Fundeni, pe apa Colentinei. Știm că privilegiile pentru această moară de hârtie au fost întărite, la 1768, de domnul Țării Românești, Alexandru Scarlat Ghica (1766-1768). Privilegiile sunt legate, așa cum vedem ulterior și la cele acordate de Alexandru Ipsilanti, de cele 40 lude angajate a lucra pentru moară (care din 1776 se înjumătățesc, fiind împărțite cu o nouă moară de hârtie), scutirea de vamă a cârpelor importate etc. Obligațiile anuale sunt de a înainta 20 de topuri de hârtie către Camera Domnului.

În hrisovul din 1776 este amintită această moară de hârtie *ce s-au făcut încă din zilele Domniei sale răposatului Scarlat Ghica V.V., cu toate cele trebuincioase*

1. **Ovidiu Moț** este expert restaurator suport papetar la Muzeul Municipiului București; *hist33oria@yahoo.com*.

2. Hârtia de comerț venețiană include în special sortimentele Tre Lune, Tre Cappelli și Leon, hârtie de scris și pentru tipar. Comerțul cu această hârtie viza Levantul, Imperiul Otoman și provinciile aflate sub dominația acestuia.

*ergalii*³, la apa Colentinei, pe moșia Fundeni a D-lui Biv Vel Vist. Dumitrașcu Racoviță⁴.

Nu știm în ce măsură această moară a funcționat și nu se cunosc încă produsele ei. De asemenea, nelămurită rămâne și chestiunea proprietarului morii: este moara lui Dumitrașcu Racoviță sau este doar așezată pe moșia sa? Anii 1768-1788 sunt ani extremi, primul fiind legat de obținerea privilegiului și ultimul de momentul în care sigur moara nu mai funcționa, înaintea ocupației austriece din 1789-1791.

2. Moara de hârtie a fraților Lazari (1782-1788?)

Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești (1774-1782, prima domnie), prin hrisovul din august 1776 oferă privilegiu morii de hârtie (harturghie) de pe apa Leuta, moșia Batiște, județul Prahova, oferind Mănăstirii Turbați, din județul Ilfov, proprietara moșiei, o serie de avantaje. Aici situația este clară: moara aparține fraților Nicolae și Iane Lazari, care sunt chiriași pe moșia Mănăstirii Turbați. În hrisov moara apare a fi în construcție *care s-au început acum din nou să se facă la apa Leuta pe moșia Batiștei sudu Prahova, a schitului Turbați, din sudu Ilfov*.

Domnul oferă morii privilegiul asupra fabricării hârtiei, același privilegiu pe care îl avea moara de la Fundeni, înființată în 1776. Ca și aceasta, moara fraților Lazari putea ține 20 liude pentru lucru, prin împărțirea între cele două mori a celor 40 de liude stabilite prin hrisovul lui Alexandru Scarlat Ghica din 1768 și cel al lui Grigorie Ghica din 1777, martie 20. Frații Lazari aveau dreptul: să țină o prăvălie în București pentru vânzarea hârtiei, scutită de dări obișnuite și neobișnuite pentru un an; să nu plătească vamă pentru cârpele aduse din Transilvania; să nu fie mărită chiria moșiei; să plătească vamă de 5% pentru hârtia exportată. Obligația era aceea de a preda la Cămara domnului 20 topuri de hârtie pe an⁵.

Legat de produsul acestei mori de hârtie și de cel al morii de la Fundeni, întemeiată la 1768, vedem, în martie 1781, în Hrisovul Orfanotrofiei⁶, că același domn Alexandru Ipsilanti oferă ca venit Orfanotrofiei taxele vamale la hârtie și instituie procedura în acest sens. Epitropii Orfanotrofiei urmau să stabilească un vânzător unic pentru hârtia de scris în Țara Românească: *acela care va da mai mult la Orfanotrofie, pe tocmeală însă, să aibă datoria a profitaxi toată hârtia ce va fi de trebuință la toată țara cu toată felurimea și să nu aibă volnicie de a o vinde mai scumpă decât se plătește după vremi și după prețul care se cade a o vinde*⁷.

Hrisovul mai punctează un element important: moara de hârtie nu era încă „isprăvită” la acea dată: *...findcă este și în țară fabrică de hârtie, măcar că până acum nu s-au isprăvit, dar cu toate acestea, câtă hârtie se va face la această fabrică să o ia și*

3. Ergalii = instalații mecanice.

4. V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, Seria 1774-1786, Tom I, București, Lito-Tipoografia Carol Göbl, 1891, p. 95; Dumitru Z. Furnică, *Industria și dezvoltarea ei în Țările Românești*, București, Institutul de Arte Grafice „Tiparul Românesc”, 1926, pp. 39-88.

5. V. A. Urechia, *op. cit.*, pp. 95-97; Dumitru Z. Furnică, *op. cit.*, p. 39.

6. Orfanotrophion-ul (azil-spital pentru copiii orfani) este instalat în 1775 lângă Biserica cu Toți Sfinții din București. cf. V. Gomoiu, *Biserica și medicina*, Brăila, Tipografia „Presa”, 1940, p. 83.

7. Dr. Pompei Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. III. *Asistența publică în trecutul românesc până la 1834*, București, „Bucovina” I. E. Toruțiu, 1938, p. 245.

să o vândă în toată țara cu prețul care se cade... și cealaltă, mai vârtos cea mai bună felurime, care încă până acum n-au putut aici a o face, să o aducă din alte părți, câtă trebuie și de toată felurimea, iar boierii epitropi... să grijească în tot chipul și de fabrica... să între încet-încet la bună orânduială, ori de către însuși ei, ori de către alți vrednici...⁸.

Hrisovul spune clar că fabrica de hârtie nu era încă în stare de a produce și că venitul Orfanotrofiei era fixat strict la taxarea hârtiei de scris. Desigur, nefiind lămurită poziția geografică a morii, nu știm dacă referința este la Batiște sau la Fundeni.

La 5 mai 1783, Nicolae Caragea, domnul Țării Românești, oferă privilegiul morii de hârtie clădite de vameșul Nicoli pe apa Dâmboviței, în apropiere de București⁹. Dacă situația se susține, și moara era la acea dată deja clădită, având în vedere referințele din Hrisovul Orfanotrofiei (1781), se poate presupune că frații Lazari abandonaseră cu totul lucrările de la Batiște, județul Prahova. Poziționarea, pe Dâmbovița, în apropierea Bucureștilor, presupune o schimbare de locație de minim 30 de kilometri. Nu este imposibil ca filigranul raportat la produsul morii de la Batiște să poată fi atribuit produsului acestei mori. Cert este că, în cazul în care producția chiar ar fi început în 1783/1784, aceasta s-ar fi oprit oricum cu totul în 1788 sau 1789¹⁰.

La 1783, domnul îl cheamă pe proprietarul morii de hârtie și îl obligă ca, în termen de 30 de zile, să aducă hârtie de cea mai bună calitate de la fabrica sa¹¹: acest fapt dovedește că, la acel moment, moara funcționa, că funcționase și cu ceva timp în urmă (probabil cu mai mult de un an), de vreme ce proprietarul nu își onorase obligația și s-a impus astfel intervenția domnească. Putem propune ca an de început al activității morii 1782, de vreme ce Hrisovul Orfanotrofiei, mai sus menționat, atestă lipsa activității pentru 1781.

Aurel Dâmboiu afirmă că producția de hârtie de la această moară se oprește în 1787, fără să citeze o sursă¹². Probabil a avut ca bază afirmația lui V. A. Urechia conform căreia fabricile de hârtie înființate sub Ipsilanti nu mai existau în urma războiului¹³, de asemenea, fără citarea unei surse. Este vorba de războiul ruso-austro-turc de la 1787-1791.

O urmărire a producției de hârtie produse de moara fraților Lazari poate fi efectuată prin cercetarea hârtiei utilizate de autoritățile statului muntean din această perioadă și a hârtiei utilizate în tipografia acestora înființată în 1783.

Tipografia fraților Lazari. În anul 1783 frații Lazari primesc privilegiul pentru tipografia grecească înființată de aceștia la București. Dintr-un pitac de la 5 mai 1783, al domnului Nicolae Caragea, către boierii epitropi, se anunță că

8. *Ibidem*, p. 246.

9. Dumitru Z. Furnică, *op. cit.*, p. 40.

10. Cert este că, în urma ocupației austriece din noiembrie 1789-iulie 1791, morile de hârtie nu mai funcționau. V. A. Urechia, *op. cit.*, Tom III, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1893, p. 300.

11. Idem, *Istoria Școalelor*, București, 1892, tom I, p. 44. Citând sursa, George Ionescu consideră că la acel moment fabrica de hârtie nu prea lucra, iar domnul era „Ipsilante” (Sic!). George Ionescu, *Spicuiuri din trecutul tipografiei cu privire mai ales la tipografiile românești din diferite epoce*, București, Imprimeria Statului, 1907, p. 58.

12. Aurel Dâmboiu, *De la piatră la hârtie*, București, Editura Științifică, 1964, p. 314.

13. V. A. Urechia, *Istoria Românilor, Seria 1786-1800*, Tom III, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1893, p. 300.

„vameșul Nicoli Lazaru” a înființat o tipografie grecească, tipărint de ja *o sumă de filadre spre învățatura copiilor*. Domnul oprește importul de carte și poruncește boierilor epitropi să cumpere tipăriturile fraților Lazari cu 250 taleri¹⁴. Era vorba de *Abeceदारul Mare*, carte imprimată la 1 martie 1783¹⁵.

În 1784 se tipărește și Iosif Moesiodax, *Însemnări fizice*¹⁶, după care tipografia își încetează activitatea.

Datoriile mari contractate de vameșul Nicola Lazari – 707 taleri și 30 bani – aduc cu sine plângerea creditorilor la Divan. Mihail Șuțu poruncește începerea cercetărilor la 14 ianuarie 1784. Lazari se apără, argumentând că, la rândul său, are bani împrumutați diferitelor persoane. Dar jeluitorii *zic că-l văd pe Lazăr lucrând harturgia și făcând negustorie, de aceasta bănuiesc că are chiverniseală*¹⁷. De aici putem deduce că moara de hârtie a fraților Lazari era încă în activitate în anul 1784.

Totuși, tipografia nu lucrează în perioada 1784-1788. În 1789 apar următoarele tipărituri: 1789 (ianuarie-februarie) *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni*¹⁸, 1789 (iunie) General Bauer, *Descrierea Valahiei*¹⁹. Intrarea trupelor austriece în București, la 29 octombrie 1789, duce la închiderea tipografiei²⁰.

Cu multe necunoscute, avem totuși dovada că Frații Lazari au reușit să producă hârtie. Filigranul hârtiei acestei mori este publicat pentru prima dată de Lia Brad Chisacov, în 2011, fiind obținut prin betagrafie²¹.

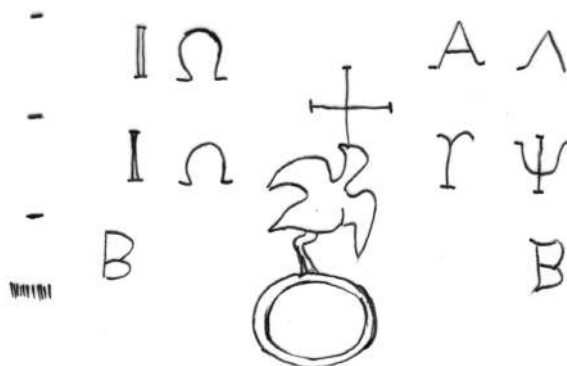

Fig. 1. Filigranul hârtiei produsă la moara lui Nicolae Lazari/ 1783/1784 – 1789
 Dh²² = 460 x 287 mm; Gr = 0,12 mm; Dc = 25 mm; Vcm = 11; Df = 85 x 110 mm (central).
 Dh = 460 x 287 mm; Gr = 0,12 mm; Dc = 25 mm; Vcm = 11; Df = 90 x 120 mm (central).
 (Manolache Persiano, *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni*, București, 1789 – grec. – tot corpul cărții realizat cu această hârtie)

14. *Ibidem*, Seria 1744-1786, Tom I, București, 1891, pp. 269-270.

15. *BRV*, II, 464, p. 283.

16. *Ibidem*, II, 482, p. 300.

17. V. A. Urechia, *op. cit.*, tom I, pp. 590-591.

18. *BRV*, II, 532, pp. 333-334.

19. *BRV*, II, 531, pp. 332-333.

20. Daniela Luminița Lupu, *Tiparul și Cartea Românească între 1716 și 1821*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009, p. 161.

21. Lia Brad Chisacov, „Filigranul hârtiei produse în timpul primei domnii a lui Alexandru Ipsilanti”, în *Limba Română*, LX (4), 2011, pp. 541-546.

22. Dh = dimensiune hârtie; Gr = grosime hârtie; Dc = distanța între căluși; Vcm = nr. vârgături pe cm; Df = dimensiune filigran.

3. Moara de hârtie de la Ciorogârla, pe Sabar (1793/1796-1800?)

Principalele informații despre această moară de hârtie le avem din hrisovul fabricii de hârtie, emis de Alexandru Moruzi, domnul Țării Românești (1793-1796, prima domnie), la 16 ianuarie 1796²³.

În preambulul documentului, domnul justifică înființarea morii de hârtie prin trei argumente: nevoia de a obține o hârtie ieftină; nevoia de a nu fi mai prejos de alte nații; porunca sultanului în acest sens.

Domnul menționează că a clădit moara *din neființă și din început*, pe cont propriu – *cu a noastră cheltuială*, moara cu *acareturi și ergaliile ei* fiind ridicată pe apa Sabarului în sud Ilfov. De asemenea, domnul aduce *meșteri străini cu știința meșteșugului de hârtie*. Cumpără o moșie aflată în vecinătatea morii și o dă la schimb proprietarilor terenului pe care a fost ridicată moara.

După tipicul morilor de hârtie anterioare, domnul oferă ca privilegiu: 40 liude²⁴ scutelnici, număr ce trebuia menținut continuu din satele învecinate; patru sălașe de țigani fierari *nedajnici de bir*, cu *hierul cel trebuincios și câte o chilă de bucate la tot sălașul pe an pentru hrana lor*; strângătorii de cârpe urmau să fie ajutați de dregători și zapcii în treaba lor; hârtia exportată era scutită de vamă pentru 5 ani. Obligația era aceea de a asigura nevoia de hârtie la Logofeția Divanului, Vistierie, judecătorii și Divanul Craiovei și la toate isprăvnicile, la preț inferior hârtiei aduse din străinătate. La finalul hrisovului se amintește vânzarea morii de hârtie către mitropolitul Dositei.

Moara de hârtie a lui Alexandru Moruzi începe să fie ridicată la 1793. La 18 august 1793 se lucra sigur, după cum o atestă cartea către vătaful de divan, rânduit epistat la ridicarea morii pe apa Sabarului. Domnul îl însărcina pe acesta să cerceteze dacă putea apa canalizată pentru moară să inunde moșiile din aval, după cum i se reclamase²⁵.

În aprilie 1796, firmanul Porții este acordat fabricii de postav întemeiate de Alexandru Moruzi. În acest firman se face referire și la moara de hârtie²⁶. Într-alte, în acest firman se notează că *ai zidit cherhanea și pentru hârtie și ai trimis om ca să trași din partea Europei doi meșteri, silindu-te și pentru buna așezare a acestor cherhanele*. Se confirmă astfel faptul că moara de hârtie era condusă, în 1796, de doi meșteri papetari, probabil austrieci.

La 22 ianuarie 1796, mitropolitul Dositei confirmă trecerea proprietății morii asupra Mitropoliei Urgrovlahiei – *fabrica moarei de hârtie, care acum, după luminatu hrisovu Măriei Tale, se află sub ocârmuirea Mitropoliei*, și solicită aprobarea lucrărilor *spre a mai adăuga sau din Dâmbovița sau din alte ape, apa Sabarului, ca să fie mai bună înlesnire a lucrului fabricii*. Domnul aprobă lucrările la aceeași dată²⁷.

23. V. A. Urechia, *op. cit.*, Tom III, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1893, nota 3, pp. 300-303.

24. Liude = unitate fiscală, putea cuprinde un individ sau mai mulți, o familie.

25. V. A. Urechia, *Istoria Românilor, Seria 1786-1800*, tom IV, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1893, p. 688.

26. *Ibidem*, Tom III, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1893, nota 3, pp. 291-293.

27. *Ibidem*, tom IV, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1893, p. 687.

O altă referință o avem doi ani mai târziu. Pe 9 ianuarie 1798, Constantin Hangerli poruncește vel vistierului: *Fiindcă fabrica de hârtie într-această vreme nu este trebuincioasă și scutelnicii ce-i are această fabrică, lude 40, nu sunt trebuincioși acolo, poruncim Domnia Mea să se deie la dajdie și în locul acestor să se deie la fabrica de postav alți oameni din cei cu știință în meșteșugul postavăriei*²⁸.

Nu este clar dacă avem de-a face cu o hotărâre arbitrară, sau moara de hârtie nu mai funcționa. Posibil să fie vorba și de sezonul rece, când înghețul putea afecta serios activitatea morilor de hârtie. Dacă blocajul s-a extins din pricina lipsei lucrătorilor pe tot anul 1798 și o bună parte a anului 1799, observăm că, revenit pe tronul Țării Românești, în cea de-a doua domnie, Alexandru Constantin Moruzi reîntărește hrisovul din 1796, la 30 septembrie 1799: *Întărîm hrisovul acesta întru cea de Dumnezeu hărăzită a doua domnie a Noastră, ca să se păzească orânduielele harturghiei întocmai întru toate cum se cuprinde mai sus*²⁹.

Dacă sursele primare nu reușesc să răspundă la multe întrebări legate de funcționarea morii, sursele secundare reușesc să complice situația. Dumitru Z. Furnică consideră că moara ridicată la 1793 de Al. Moruzi se afla *alături de satul Afumați, din jud. Ilfov, dincoace de heleșteu, aceasta fiind înzestrată cu mașini perfecționate pentru acele timpuri și cu apă de munte adusă pe burlane de olane din cea canalizată de Vodă Grigorie Ghica al III-lea, ca hârtia să fie albă, curată și de bună calitate și s-o vândă la fabrici pe preț bun*. Același autor observă că vinde *cam cu zorul fabrica mitropolitului Dositei, care își ridicase propria sa moară la 1795. Mitropolitul ar fi reunit morile, preluând mașinile aduse de Vodă la fabrica sa de la Ciorogârla și lasă construcția în părăsire*³⁰. De asemenea, afirmă că această moară ar fi fost închisă în timpul ocupației rusești din decembrie 1806-octombrie 1812, când *hârtia de consumație venea din Rusia*³¹. Argumentul, legat de o posibilă construcție a unei mori concurente celei domnești de către Mitropolie, este legat de un document ce atestă faptul că în 1795 s-ar fi făcut un zăgaz care tăia apa Sabarului mai jos de șanțuri. Locuitorii din vecinătate ar fi protestat, iar Alexandru Moruzi, prin pitacul din 22 ianuarie 1796, a poruncit ca scocul și zăgazul morii să fie făcut în așa fel încât să nu-i deranjeze pe vecini³². Similitudinea cu porunca dată vătafului de divan, la 18 august 1793³³, este frapantă!

Nici pentru poziționarea morii lui Al. Moruzi, între 1793-1796 la Afumați, nu suntem lipsiți de acoperire documentară. În *Chronograful* lui Dionisie Eclesiarhul citim, între altele, cu privire la prima domnie a lui Alexandru Moruzi: *Fost-au făcut acest Domn fabrică de hârtie la Afumați nu departe de București și cându i-au venit mazilie au pus-o în spinarea Mitropoliei, de i-au dat sumă de bani geremea zicând că au cheltuit măria sa de la dânsul de o-au făcut și mitropolii îi este de trebuință să facă hârtie pentru tipografie*³⁴.

28. *Ibidem*, Seria 1774-1800, tom VII, București, Tipografia și Fondaria de Litere Thoma Basilescu, 189..., p. 210.

29. *Ibidem*, Seria 1786-1800, tom IV, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1893, pp. 688-692.

30. Dumitru Z. Furnică, *op. cit.*, p. 90.

31. *Ibidem*, p. 127.

32. *Ibidem*, p. 89.

33. V. A. Urechia, *op. cit.*, tom IV, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1893, p. 688.

34. A. Papiu-Ilarian, *Tesauru de Monumente Istorice pentru România*, tom II, București, 1863, p. 183.

Primul filigran al acestei mori este publicat în anul 1964 de Aurel Dîmboiu³⁵. Autorul lansează cu această ocazie două teze lipsite cu totul de acoperire: 1) toate cărțile de la 1796 la 1806 au fost tipărite pe hârtia de la Cațichi; 2) Fabrica... supraviețuiește până prin anii 1824-1825³⁶.

Fig. 2. Filigranul hârtiei produsă la Moara de la Ciorogârla

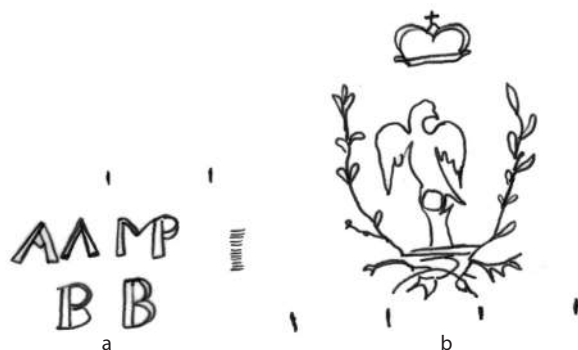

2a. Varianta 1

Dh = 290 x 393 mm; Gr = 0,16 mm; Dc = 24-25 mm; Vcm = 11; Df (a) = 30 x 45 mm;

Df (b) = 80 x 60 mm

(Triod, București, 1798 – 2 foi cu acest filigran, restul hârtie de comerț venețiană)

2b. Varianta 2

Dh = 340 x 420 mm; Gr = 0,13 mm; Dc = 27-29 mm; Vcm = 12; Df (a) = 30 x 45 mm;

Df (b) = 80 x 60 mm.

(*Carte folositoare de suflet*, București, 1799 – întreg corpul cărții tipărit pe această hârtie, exemplar MMB inv 21255; *Carte folositoare de suflet*, București, 1800 – 2 foi din această hârtie, restul hârtie de comerț venețiană)

35. Aurel Dâmboiu, *op. cit.*, p. 315.

36. *Ibidem*.

MUZEUL MUNICIPIULUI BUCUREȘTI

BIBLIOGRAFIE:

- Bianu, Ioan; Hodoș, Nerva, *Bibliografia Românească Veche, 1508-1830*, Tom II 1716-1808, București, Atelierele Socec & Co, 1910.
- Carte folositoare de suflet*, București, 1799.
- Carte folositoare de suflet*, București, 1800.
- Chisacof, Lia Brad, „Filigranul hârtiei produse în timpul primei domnii a lui Alexandru Ipsilanti”, în *Limba Română*, LX (4), 2011.
- Dâmboiu, Aurel, *De la piatră la hârtie*, București, Editura Științifică, 1964.
- Furnică, Dumitru Z., *Industria și dezvoltarea ei în Țările Românești*, București, Institutul de Arte Grafice Tiparul Românesc, 1926.
- Gomoiu, V., *Biserica și medicina*, Brăila, Tipografia „Presa”, 1940.
- Ionescu, George, *Spicuri din trecutul tipografiei cu privire mai ales la tipografiile românești din diferite epoce*, București, Imprimeria Statului, 1907.
- Lupu, Daniela Luminița, *Tiparul și Cartea Românească între 1716 și 1821*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2009.
- Papiu-Ilarian, A., *Țesauru de Monumente Istorice pentru România*, tom II, București, 1863.
- Persiano, Manolache, *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni (grec.)*, București, 1789.
- Samaritan, Pompei Gh., Dr., *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. III: *Asistența publică în trecutul românesc până la 1834*, București, „Bucovina” I. E. Toruțiu, 1938.
- Triod*, București, 1798.
- Urechia, V. A., *Istoria Românilor, Seria 1774-1786*, tom I, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1891; tom III, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1893; tom IV, București, Lito-Tipografia Carol Göbl, 1893; tom VII, București, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, 1894.
- Idem, *Istoria Școalelor*, tom I, București, 1892.